

szólag nincs szó róla, valójában végig, csakis erről van szó. Mi is hát ez a „rejtélyes” fogalom? Az esztétikum. Bene könyvében csak egyetlenegyszer szólja el magát, Petőfi: *Szeptember végén* című versének elemzésekor. Elgondolkodtató, hogy az ezt a verset tárgyaló fejezetnek nincs olyan „metodikai” címe, mint a többinek. Ennek a fejezetnek egyszerűen ez a címe: *Miért szép?* — utalva ezzel a Gondolat Kiadó méltán népszerű, úttörő jelentőségű sorozatára. Bene Kálmán a következőket írja: „Elemzésünk kiindulópontja egy ilyen kérdés: *a vers melyik része a legszebb, esztétikailag a legértékesebb?*” (36.) Előkerül itt a kulcsfogalom: az esztétikai érték. Ha nem értem félre a szerző szándékát, akkor az elemzések nyilvánvaló célja: megérteni a verset, hogy ezzel esztétikai élményhez jussunk. S ezt olvasom ki végső soron a már említett kitűnő diák—tanár dialógusból is. Milyen is Bene Kálmán tipikus „mai diákja”? „(...) egy kíváncsi, értelmes, de a versekkel nem túlságosan jó barátságban élő diák, afféle »hitetlen Tamás«, aki videoval, számítógéppel szívesebben »mulatja az időt«, mint Vörösmartnyival vagy Arany Jánossal.” (9.) Aki tehát nem azért nem érti a verset, mert esetleg képtelen felfogni, nem, ilyesmiről szó sincs. Nem érti, mert nincs igénye és szüksége arra, hogy megértse. Mindennapjaiból hiányzik a környezethez való esztétikai viszonyulás. Ami pedig nem valamiféle velünk született dolog, ezt az igényt föl kell ébresztetni, ezt az igényt ki kell alakítani az emberben. Erre szolgálhat egy jó verselemzés. S ezt a célt szolgálja könyvével Bene Kálmán is, amelyet azoknak ajánl, „akik a verselemzés kérdései iránt érdeklődnek, akik a lírai művek értelmezésének alapfokú ismereteit elsajátítani és ebben némi gyakorlatot szerezni szándékoznak (...)” (5). Lát-szólag öncélú dologról van szó: vannak, akik a „verselemzés iránt érdeklődnek”, hovatovább vannak, akik azért olvasnak verset, hogy elemezhessenek... Rosszmájú feltételezés; nyilván nem így áll a helyzet. Mégis, ez a könyv bevallott célja szerint nem az esztétikum sajátosságait boncolgatja, megelégszik azzal, hogy kalauzt ad a verset elemezni akaró versszeretők kezébe. Esztétizálás helyett elemez. Mert tudja, hogy akik elemeznek, esztétizálni fognak. Valószínű, hogy egy műalkotáshoz való viszonyulásunk végső soron esztétikai beállítottság kérdése, de éppen a dolog természeténél fogva, nem szükségszerű, hogy egy fogalmi megközelítés a mű esztétikai princípiumait és axiológiáját vegye célba. Találón fogalmazza ezt meg Nicolai Hartmann híres *Esztétikájának* bevezetésében: „Esztétikát nem annak írnak, aki alkotja a szépet, és nem is annak, aki szemléli, hanem kizárólag a gondolkodó számára, aki az előbbi kettő tevékenységében és magatartásában rejtélyes problémát lát. Aki elmerült a szép élvezetében, azt csak zavarja a gondolat, a művészt pedig kizökkenti és bosszantja —”.

Baranyai Zsolt

Péter Mihály: A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai
Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 303. p.

„A nyelvi rendszer szerkezetének valamennyi szintjén rendelkezik érzelmi tartalmuk kifejezésére alkalmas eszközökkel. Ezen eszközök természete, nyelvi és szemiotikai státusa, működési mechanizmusa különböző, közös sajátosságuk azonban, hogy a nyelv racionális elemeivel szerves egységben és kölcsönhatásban látják el feladatukat” — ezt az alaptételt szándékozik bizonyítani Péter Mihály átfogó munkája, amely a

nyelvhasználat valamennyi szintjén — a fonetikai jelentés problémáitól, a morfológia, a szintaxis lehetőségein keresztül a nyilatkozatig és az azt módosító eszközök, a szórend és aktuális tagolás kifejező lehetőségéig — megvizsgálja a nyelvi érzelmkifejezés eszközeit és módjait.

A példaanyagában is impozáns, elsősorban magyar és orosz beszélt nyelvi és szépirodalmi korpuszból merítő munka egyetemi segédkönyvként is gazdagítja a nyelvszakos hallgatók, s a nyelvelírás pragmatikai szintjével foglalkozók vagy azt jobban megismerni kívánó érdeklődők ismereteit.

Általános kérdések

A témakör vizsgálatához sokoldalúan megvilágított elméleti háttér ismertetése segíti a további tájékozódást az első rész fejezeteiben. A nyelvi érzelmkifejezést a nyelvfilozófia két irányból közelíti meg. Az egyik, amelynek fő vonulatát Descartes, Saussure és Chomsky nézetei alkotják, a nyelvet a racionális gondolkodás eszközeként tekinti, a nyelvi érzelmkifejezés lehetőségeit csupán az érzelmek fogalmi ábrázolására korlátozza. Ezzel szemben a másik irányzat, amelyet Rousseau-tól eredeztethetünk, s amely a német romantika nyelvfilozófiájában, Wundt és Vossler neofilológiai iskoláiban fejlődik tovább, kiemelt jelentőséget tulajdonít az érzelmkifejezésnek, s a nyelv emocionális oldalának elsőbbségét hirdeti a racionális-fogalmi oldallal szemben. A nyelv érzelmkifejező lehetőségeinek és módozatainak feltárásakor a mindennapi nyelvhasználatból kell kiindulnunk.

A nyelvészeti szakirodalomban gyakran megfigyelhető az emocionalitás (affektivitás), expresszivitás és stílusérték fogalmainak hiányos megkülönböztetése, felcserélése vagy éppen azonosítása. A nyelvi emocionalitás vagy érzelmkifejezés a beszélőnek mint pszichikai szubjektumnak a közölt tartalomhoz és/vagy a beszédpartnerhez, illetve a kommunikációs helyzethez fűződő aktuális érzelmi viszonyát fejezi ki. Az expresszivitás a nyelvi jel és a jelentés közötti (általában automatizált) kapcsolat aktualizálásán alapul; az expresszivitás a nyelvi kifejezés hatékonyságának, kommunikatív energiájának növelését szolgálja. A stílusérték a nyelvi elemeknek olyan „jelöltsége”, amely az adott nyelvközösség számára stílusosan releváns kommunikációs helyzetekre, illetve az azoknak megfelelő nyelvhasználati változatokra, stílusokra utal.

Érzelmkifejezés a szó szintjén

A második rész először a lexikai jelentésükben érzelmkifejező-értékelő szavakat tekinti át. A szavak *érzelmkifejező* volta nem azonos azok *érzelmekeltő* képességével. A jelentésükben érzelmi tartalmat hordozó szavakat a következőképpen csoportosítja a tanulmány.

A) Érzelemfogalmakat jelölő szavak (*szeretet, harag, félt, remél, dühös, szomorú* stb.).

B) Az érzelmek közvetett fogalmi ábrázolása. A metonimikus jelölési mód lényege az érzelmi állapotot kísérő testi változások vagy kifejező mozgások ábrázolása (*borsózik a háta* valamitől, *elszorul a szíve, lógatja az orrát* stb.). A metaforikus jelölési mód rendszerint kiterjedt — és alighanem szemantikai univerzáléknak tekinthető — metaforarendszerekben realizálódik — állapítja meg a szerző. Ilyenek pl. a „folyadék”-metafora (*előnni a harag, úszik a boldogságban*) és a „tűz”-metafora (*ég a vágytól, haragra gerjed* stb.).

C) Értékelő szavak. Az érzelmi-értékelő szavak osztályozásának egy lehetséges módját kínálva, Péter Mihály megkülönböztet általános és konkrét értékelő szavakat. Az általános értékelés alapszavai a *jó* és a *rossz*, illetve a *jól* és *rosszul*. Ezek alapvetően racionális értékelést fejeznek ki (*jó cipő, jó borotvakrém, jó karmester* stb.). Vannak azonban olyan általánosan értékelő szavak, amelyek elsőrendűen szub-

jektív-emocionális értékelést hordoznak (*remek, nagyszerű, csapnivaló, pocsek*). Az általánosan értékelő szavaknál jóval nagyobb számban léteznek a nyelvben a konkrét értékelő szavak (*bátor, becsületes, szorgalmas, gyáva, becsstelen, lusta* stb.). A konkrétan értékelő szavak potenciálisan mindannyian lehetnek érzelemkifejezők, de nem szükségképpen azok. Sajátos átmenet a két csoport között a metaforikus jelentésátvitel alapján érzelmi értékelést kifejező szavak, amelyek állati tulajdonságok alapján az emberre ruháznak rá állatneveket (*disznó, kígyó, ló, majom*).

D) Minősítő szavak. Az értékelő szavaktól abban különböznek, hogy deskriptív jelentésük nem maga az értéknorma (vagy annak poláris ellentéte), s így értékelő jelentésük mindig valamely (többnyire implicit) normához viszonyítva minősít. A *hős* konkrétan értékelő szó, amelynek értelmezése 'bátorságával vagy helytállásával kiemelkedő, példamutató ember' — „és ez jó”; ezzel szemben a *versfaragó* minősítő szó, amelynek értelmezése 'költői tehetség nélkül (ezért: rossz) verset író személy'. A minősítés nem a személy költő mivoltára vonatkozik, hanem arra, hogy nem felel meg a költő „normájának”.

E) Érzelemkifejezés a szavak szemantikai kapcsolódásában. Vannak szavak, amelyeknél az értékelés (vagy minősítés) tárgya a szóhoz kötelezően vagy tipikusan kapcsolódó másik lexéma jelentése, illetve annak valamelyik szemantikai jegye. *Jutalmazni* például csak valamilyen „jó” tettet, magatartást stb., *büntetni* csak „rosszat” lehet. Egyes nyelvészek az ilyen szavakban az értékelést a jelentés preszuppozíciós részeként értelmezik (Fillmore).

A lexikai jelentés szerinti vizsgálódás után a szóképzés, szóalkotás, toldalékolás érzelemkifejező lehetőségeinek áttekintésére tér át a szerző. A képzett szavak érzelmi jelentésének vizsgálata — mint megállapítja — *nem* korlátozódhat csupán a képzők jelentésére. Az érzelmi jelentéstartalmat hordozhatja a) a képzők jelentése (*lekezel, leszerpel*), b) az alapszó jelentése (*lecsepül, lefitymál*), c) a származékszók lexikai jelentése (*lehord, letud*), d) a képzési típus derivációs jelentése (*letegez, lejóskáz*). Külön figyelmet érdemel a magyar és az orosz kicsinyítő képzők érzelemkifejező képességének hasonlósága és jelentős különbsége. Míg az oroszban a suffixumos képzés dominál, a magyarban ez igen csekély, lényegesen gyakoribbak a különböző összetételek.

A szó szintjén nemcsak a lexikai jelentés, hanem egyes morfológiai (morfoszemantikai, illetve morfoszintaktikai) kategóriák is hordozhatnak érzelmi tartalmat. Ez a tartalom vagy közvetlenül a kategória alapjául szolgáló grammatikai jelentéshez tapad, vagy pedig — gyakrabban — annak átvitt értelmű, többnyire metaforikus használatához kapcsolódik.

A továbbiakban e témakörön belül a birtokviszony, a nyelvtani szám kategóriáját, a tulajdonnév köznévként való használatát, a nyelvtani nem kérdését, a melléknév fokozását, a névmások használatát, az ige személyes alakjait, az igeidőket, az igemódokat vizsgálja a dolgozat az érzelemkifejezés hordozóiként. Az oroszban fontos igei kategória, az aspektualitás érzelemkifejező lehetőségei is pontos megvilágítást kapnak.

Érzelemkifejezés a nyilatkozat szintjén

A nyelv működésének, a nyelvviselkedés szintjének alapegysége a nyilatkozat. Ezért a nyelvi érzelemkifejezés szempontjából elsőrendűen fontosak az eszközök és módok, amelyek a nyilatkozat szintjén jelentkeznek, illetve valósulnak meg.

Az *intonáció* a nyelv legbonyolultabb és egyúttal a nyelvi érzelemkifejezés legfontosabb eszköze. Az érzelemkifejező intonációs alakzatok jelentős része nyelvspecifikus (sőt, nyelvjárásonként is különbözhet), más nyelvűek részéről — tanulás nélkül — nehezen értelmezhető, illetve reprodukálható. Az érzelmi intonációk leírásához az út az érzelmileg semleges beszéd intonációs alapformáinak meghatározásán keresztül

vezet. Szemantikai szempontból az érzelemlifejező intonációs alakzatok sajátos jeltípust képviselnek: a zenei jelhez hasonlóan dinamikus és analóg természetűek, eltelítésben a szavak statikus és digitális jellegével.

A mondat ún. *közlési fajtái* az érzelemlifejezés sajátos lehetőségeivel rendelkeznek. A felkiáltó mondatok par excellence emocionális hordozók. Gazdag és változatos a kérdő mondatok különböző fajtáinak érzelmi potenciálja. Az ismeretszerzésre irányuló valódi kérdésekben az érzelmek széles skálája (remény, aggodalom, kétely, óhaj stb.) jelentkezhet, de érzelmi töltést kaphatnak az ún. problémafelvető kérdések is. Az ún. emocionális álkérdések (pl. szónoki kérdés) voltaképpen erős érzelmi töltésű állítást vagy tagadást fejeznek ki. Különböző minőségű és erősségű érzelmi töltést kaphatnak a felszólító értelmű, de nem felszólító módú igealakokkal kifejezett nyilatkozatok.

A nyilatkozat szintjén megvalósuló érzelemlifejezésben nagy szerepet játszanak a különféle lexikai-szintaktikai eszközök: a különböző szófaji eredetű ragozhatatlan szavak, a predikatívumok, az indulatszók, amelyek a nyilatkozat ún. módális komponensei. Az érzelemlifejező indulatszók jeltermészete közel áll az érzelmi intonációhoz: *jé! ejnye! hurrá! pfuj! hű!* stb.

A módosítószók különféle szófajokból, szókapcsolatokból, mondatrészekből, sőt mondatokból kialakult szavak, amelyek nem illeszkednek formálisan a mondat struktúrájába, azaz nem mondatrészek. A módosítószók a nyilatkozat szintjén jelentkező különböző „kommunikatív jelentéseket” (erősítés, gyengítés, szembenállás) s az ezekhez tapadó érzelmi mozzanatokot fejezik ki: *hát, csak, is, ugyan, talán, sajnos* stb.

A mondat állományának módosulásai közül a ki terjesztés és a zsugorítás hordozhat érzelemlifejező tartalmat.

A mondatállományt kiterjesztő ismétlés a nyelvi érzelemlifejezésnek egyik legősibb eszköze, amelynek emocionális hatása ritmusteremtő és -erősítő képességén alapul. A mondatállomány zsugorításának két módozata a kihagyás (ellipszis) és az elhallgatás (aposiopesis). Az ellipszis emocionális funkciója a nyomatékositáson keresztül érvényesül: kiemeli a betöltött pozíciókat és ugyanakkor „mozgósítja” a hallgatót az üresen hagyott pozíciók gondolati betartására. A nominális és a főnévi ige-neves mondatok gazdag lehetőséget nyújtanak az érzelmi tartalmak közlésére. A mondat hasadás sajátos szintézise a mondat kiterjesztésének és zsugorításának (*Képes voltál hazudni nekem!* és *Képes voltál hazudni. Nekem!*). Az eredeti nyilatkozat illokúciós értékevel együtt a megnyilatkozás érzelmi potenciálja is kétszeresére nő.

A szórend kapcsolata az érzelemlifejezéssel a kifejezés és a tartalom síkján egyaránt közvetett jellegű. Egyfelől a szórend mindig az intonációval együtt hordozza az érzelmi tartalmat, másfelől ez az érzelmi tartalom szorosan tapad a szórendben kifejeződő kommunikatív jelentésekhez: az erősítéshez, az emfázishoz és a téma-rematikus jelentéshez.

Az érzelemlifejezés lehetőségeinek vizsgálatát a kötet függelékeként *A fonetikai jelentés problémája* zárja. Amikor a „fonetikai jelentés” érzelemlifejező lehetőségeit vizsgáljuk — állapítja meg a szerző —, legalább három jelentéscsoportot kell elkülönítenünk egymástól: az egyes beszédhangok szubjektív szimbolikáját, az ún. kifejező hangváltozásokat és a hangutánzást, illetve hangfestést. E kérdések vizsgálatával zárul a mintegy húsz oldalnyi szakirodalommal és idegen nyelvű összefoglalókkal is kiegészített, alapvető kézikönyvnek számító munka.

A beszédaktus-elmélet, a kommunikációkutatás, a szövegpszichológia egyre nagyobb szerepet kap a nyelvleírásban. Péter Mihály tüzetes rendszerezésében nagy segítséget találnak az írott és a beszélt nyelv kutatói, a nyelvészek és az irodalomkutatók

egyaránt. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai* című tanulmánykötettel a szövegnyelvészeti kutatásban érintkező nyelvtudomány és irodalomtudomány hiánypótló szakmunkával gazdagodott, amelyet a kutatókon kívül haszonnal vehetnek kézbe a magyar és idegen nyelv szakos gyakorló pedagógusok is.

Cs. Jónás Erzsébet

Petőfi S. János: A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé (Szövegnyelvészet — Szemiotikai textológia), Szeged, 1991. A szerző magánkiadása

A szegedi textológiai kiadványok sorában kiemelkedő jelentőségű tanulmánygyűjtemény több szempontból is szokatlan. Nem általános a magyar tudományos könyvkiadási gyakorlatban, hogy a szerző közleményét egyszerre két nyelven teszi hozzáférhetővé. Ugyancsak sajátos megoldás, hogy a kötet alapanyagát két, egymástól keltezésükben negyedszázaddal elválasztott tanulmány adja. Különösen szembeötlő az időbeli távolság akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a dolgozatok olyan tudományterület művelése jegyében keletkeztek, mely maga is alig hosszabb ideje létezik önálló(suló) diszciplínaként.

A könyv olvasása ennél fogva különös intellektuális izgalmat tartogat: miért e két, egymástól a tudományág szemszögéből nézve egész korszakkal elkülönülő tanulmány egymásmellettiése? A válasz az előszóból és a harmadik részből derül ki: Petőfi S. János kutatói pályájának két kardinális állomását, a harmadik, áttekintő fejezetben pedig a két állomás közötti gondolati ívet vázolja fel. Mint (jókor) cseppben a tenger, a két tanulmányban láthatóvá válik a szövegnyelvészet egész gondolati sokszínűsége, a tudományág különválásának köszönhető szellemi frissesség, a rokon tudományokkal való integrálódási készségből adódó interdiszciplinaritás termékenyítő hatása, a nyelvészet új távlatainak megnyitásával járó globálisabb közelítés ígérete.

A tudományos önéletrajzi adatokban bővelkedő írás (különösen az előszó és a harmadik, visszatekintő fejezet), közvetetten pedig még a szerző által az előszóban „recenzált”, Horányi Özséb tollából származó *Appendix* minden adata az olvasónak a szövegnyelvészet létrejöttével kapcsolatos ismereteit mélyíti.

A szövegnyelvészet, illetve szövegelmélet gondolatiságának kialakulásába és fejlődésmenetébe nyert bepillantáson túl a két tanulmány intellektuális feldolgozása érzékelteti az olvasóval, milyen utat járt be Petőfi S. János „a humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé” vezető úton.

Az első dolgozat *A nyelvi műalkotások elemzésének néhány aspektusa* címmel voltaképpen két tanulmány egymásra épülését mutatja. (Érdekes módon ez a szerkesztési elv ismétlődik a később ismertetendő második munkában is.) A szerző a költői műalkotások strukturális elemzéséből kiindulva jut el egy általánosabb, a nyelvi műalkotások egészére vonatkozó, globális elemzés körvonalazásához.

A költői alkotások strukturális nyelvi elemzéséhez Petőfi az általában vett nyelvi műalkotások strukturális elemzése felől közelít. A nyelvi műalkotás jelfogalomból kiinduló megragadásában a szerző megkülönböztet *jelölőt* (az adott formában és módon megjelenő valóság) és *jelöltet* (a lehetséges művészi közölnivaló).